

KUŽNA EPIDEMIJA V ČRNOMLJU V LETIH 1691-92

TIPIČEN PRIMER POJAVNIH OBLIK IN POSLEDIC V MESTNIH OKOLJIH?

1691/1692 EPIDEMIC OF BUBONIC PLAGUE IN ČRNO MELJ

A TYPICAL EXAMPLE OF CAUSE AND CONSEQUENCE
IN URBAN ENVIRONMENTS?

EPIDEMIJA KUGE U ČRNOMLJU 1691./92. GODINE

TIPIČAN PRIMJER POJAVNIH OBLIKA I POSLJEDICA U GRADSKIM OKOLIŠIMA?

Doc. dr. Boris Golec

višji znanstveni sodelavec
Znanstvenoraziskovalni center
Slovenske akademije znanosti
in umetnosti
Zgodovinski inštitut Milka Kosa
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
BGolec@zrc-sazu.si

Priljeno / Received: 14. 5. 2006.

Prihvačeno / Accepted: 20. 9. 2006.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC 314.424:616.9] (497.4 Črnomelj) „16”

338.14:616.9] (497.4 Črnomelj) „16”

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

Sažetak

Prilog raspravlja o tijeku i posljedicama lokalno ograničene kužne epidemije koja je na prijelazu iz 1691. u 1692. pogodila grad Črnomelj na krajnjem jugoistoku Slovenije. Kako pokazuju statističke spoznaje na osnovi više popisa oboljelih i umrlih, oboljeli su zabilježeni u svakoj drugoj gradskoj kući, ukupno je zaražena oko trećina črnomaljskog stanovništva, otprilike svaki peti je umro, a posve su izumrle tri kuće. Upravo statistički podaci kao referenca narativnim izvorima relativiziraju paušalne opise koji nerijetko prikazuju čak posljedice apokaliptičkih razmjera.

Ključne besede: kuga, epidemija, mesto Črnomelj, umrljivost, obolelost, demografske posledice

Key words: plague, epidemic, death rate, illness, demographic consequences

Ključne riječi: kuga, epidemija, grad Črnomelj, mortalitet, obolijevanje, demografske posljedice

Prispevek obravnava potek in posledice lokalno omejene kužne epidemije, ki je v letih 1691-92 prizadela mesto Črnomelj na skrajnem jugovzhodu Slovenije. Statistične ugotovitve na podlagi seznamov obolelih in umrlih kažejo, da so imeli obolele v vsaki drugi hiši, zbolela je okoli tretjina prebivalcev mesta, umrl približno vsak peti, povsem izumrli pa samo trije domovi. Prav statistični podatki kot referenca narativnim poročilom relativizirajo pavšalne opise, ki neredko govorijo celo o posledicah apokaliptičnih razsežnosti.

Slovenske dežele so od poznega srednjega veka doživljale valove epidemij krajšega in daljšega trajanja ter spremenljivih teritorialnih razsežnosti, ki so jim sodobniki nadeli različna

poimenovanja (laidige Contagion, laidige Infection, Sterbelauf, Seuche itd.), s skupnim imenom pa poimenovali kuga (Pest).¹ Med vsemi slovenskimi pokrajinami je bila poleg Istre najbolj izpostavljena Dolenjska - jugovzhodni del dežele Kranjske in današnje Slovenije, na katere skrajnem koncu, v Beli krajini, leži tudi mesto Črnomelj. Ker imamo o črnomaljski kugi v letih 1691-92 najrelevantnejša sodobna poročila, bomo na primeru tega obmejnega mesta skušali prikazati obseg in posledice zadnje kužne epidemije na Slovenskem ter ugotovitve primerjati z drugimi, slabše dokumentiranimi primeri epidemij v urbanem okolju.

Za Dolenjsko in njene meščanske naselbine je bilo usodnih šest večjih in nekaj manjših epidemij, ponavljajočih se v nekajdesetletnih presledkih. Poročila izpostavljajo kugo leta 1578, kužni val z vrhuncem leta 1599, epidemijo v letih 1623-27, časovno najdaljšo kugo 1645-50, njen lokalno omejeni izbruh leta 1691-92 in vročinsko epidemijo leta 1715, o kateri pa sodobniki ne govorijo več kot o kugi. Razen v primeru zadnjega kužnega vala konec 17. stoletja, ki se je na Kranjskem omejil samo na Črnomelj z bližnjo okolico, je šlo vsakokrat za epidemije širših razsežnosti, v katerih pogosto ni bila prizadeta samo Kranjska, temveč tudi sosednje dežele. Dolenjska je pri tem trpela v vseh velikih valovih kužnih epidemij, ki jih je doživela Kranjska, in bila kot prehodna obmejna pokrajina cesarstva neredko sploh prva na udaru črne smrti, prodirajoče prek Vojne krajine in Hrvaške iz žarišč onstran meja osmanskega sveta.²

Poročila o številu umrlih in o stopnji opustelosti so za Dolenjsko mestoma naravnost apokaliptična, najsi gre za sodobne vire ali za poznejše interpretacije v raznih zapisih in tudi v literaturi, začenši konec 17. stoletja z Valvasorjem. V virih je prvo mesto odmerjeno mestnim in trškim naseljem, ki so v podobi te obmejne pokrajine cesarstva izstopala kot prebivalstveni konglomerati in družbeni organizmi s specifičnimi funkcijami. Mestna in trška naselja so namreč v primerjavi s podeželjem teže občutila breme epidemij, hkrati pa je razumljivo, da obstaja o njihovih posledicah več pričevanj in da so ta izčrpnjša. A kot je pokazal natančen pretres virov, zlasti še soočenje večinoma pavšalnih poročil o umrlih s sodobnimi cerkvenimi matičnimi knjigami, mestnimi davčnimi registri in drugimi numeričnimi viri, je šlo pri poročanju v večini primerov za zavestna pretiravanja z jasnim ciljem izposlovati določeno zunanjo pomoč ali davčno olajšavo. Najbolj pretirana poročila o posledicah kužne epidemije so poleg tega neredko nastala sploh šele več let ali desetletij pozneje, ko jih ni bilo več mogoče preveriti, poglobitveni predmet obravnave pa pogosto niti ni bila kuga, temveč neugodne splošne gospodarske razmere posameznega mesta. Če izvzamemo prislovične pavšalizacije, kot so navedbe, da je za posledicami bolezni umrla polovica mesta ali kar ves mestni življenj, so daleč pretirani in empirično ovrženi tudi nekateri zelo natančni podatki o številu umrlih. Kot povsem neverjetne so se izkazale navedbe za oba soseda Črnomlja, največji dolenjski mesti Novo mesto in Metliko. Tako so Novomeščani leta 1606 zapisali,

¹ O kužnih epidemijah na Slovenskem in Kranjskem prim. zlasti: Dr. Vlad. TRAVNER, *Kuga na Slovenskem*, Ljubljana 1934; Anton KOBLAR, O človeški kugi na Kranjskem, v: *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 1 (1891), str. 39-55; Majda SMOLE, Kuga na Kranjskem v 16. stoletju, v: *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 5 (1957), str. 97-98; Ema UMEK, Kuga na Štajerskem v letih 1679-1683, v: *Kronika* 6 (1958), str. 80-84.

² O epidemijah na Dolenjskem prim. obsežni članek: Boris GOLEC, Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo, v: *Kronika* 49 (2001), str. 23-64.

da je umrlo več kot 800 mestnih prebivalcev, od tega 149 hišnih gospodarjev, pri čemer pa sezname opustelih hiš, ki jih je predložila preiskovalna komisija, jasno pričajo, da so številke močno pretirane in da so bili prazni domovi v glavnem posledica požara leta 1605.³ Še bolj smeli so bili leta 1686 v svojem poročanju Metličani, saj so kugi izpred štiridesetih let (1645-46) naprtli nič manj kot 1.200 smrtnih žrtev, prvo leto 700 in naslednje leto 500. Pri tem so prezrli, da navedene številke močno odstopajo od sodobnih poročil in da celotna Metlika nikoli ni premogla niti tisoč duš.⁴

V primerjavi z drugimi dolensjimi mesti, za katera sicer poznamo bolj ali manj zanesljive številke umrlih, pa je Črnomelj edino, za katero so se nam iz časa zadnje kuge na Kranjskem ohranili tudi natančni imenski sezname obolelih in umrlih. Šele o kugi v letih 1691-92, omejeni samo na del Bele krajine, imamo torej zadovoljivo bero verodostojnih poročil, večinoma nastalih neposredno po njenem zatrtju. Pri tem moramo obžalovati, da je Črnomelj med vsemi slovenskimi mesti domala najslabše dokumentiran z viri domače provenience. Vse do srede 18. stoletja in še čez namreč pogrešamo referenčne vire, kot so mestni sejni zapisniki, davčni registri in še posebej župnijske matične knjige, na katere bi mogli opreti poročila, ki so se o črnomaljski kugi ohranila v arhivu kranjskih deželnih stanov.

Deželnoknežje mesto Črnomelj v

Beli krajini, nedaleč od hrvaške meje, ni nikoli veljalo za posebej bogato in obetavno kranjsko mesto. Ležalo je na stranski cestni povezavi proti Vojni krajini in je vseskozi zaostajalo za svojim sosedom, precej večjim mestom Metlika tik ob hrvaški meji, skozi katero je tekla glavna prometnica od Novega mesta do Karlovca. Črnomaljsko prebivalstvo je tako v veliki meri živelo od agrarnega gospodarstva in premoglo le skromno obrtno in trgovsko dejavnost. Zgovorno je dejstvo, da med sedmimi mesti Dolenjske samo za

Slikovna priloga 1: geografska lega Črnomlja

Črnomelj ni potrjen noben rokodelski ceh, mesto je poleg tega od vseh plačevalo najmanj obrtnega davka in štelu sredi 18. stoletja le nekaj več kot 30 obrtnikov kakšnih desetih tradicionalnih obrtnih panog.⁵ Toda po drugi strani Črnomelj vendarle ni bil tako majhno mesto in je imel, podobno kot sosednja Metlika, nadpovprečno veliko predmestje, ki je odtehtalo kar okoli tretjino njegovega hišnega fonda. Po številu prebivalstva se je v zgodnjem novem veku tudi po zaslugi predmestja uspešno držal nad mejo, ki je srednjeevropska mesta delila na miniaturna (do 500 prebivalcev) in majhna (s 500-2.000 prebivalci) ter tako puščal za seboj tretjino od skupno 20 mestnih naselij na tleh današnje Slovenije. Sredi 18. stoletja se je namreč z dobrimi stotimi hišami uvrščal na Slovenskem po velikosti na 13. mesto, med

³ Prim. prav tam, str. 32-34.

⁴ Prim. prav tam, str. 43-43.

⁵ Prim. Boris GOLEC, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja* (doktorska disertacija), Ljubljana 1999, str. 546-548.

13 kranjskimi mesti pa na osmo.⁶ Konec 17. stoletja, v času obravnavane kužne epidemije, je bil Črnomelj sicer nekoliko bolj obljuden kot dobrega pol stoletja pozneje, ne da bi to tudi opazneje vplivalo na njegovo celotno podobo in položaj med drugimi mestnimi naselji.

Tako kot vemo pred 18. stoletjem zelo malo o posestno-demografski podobi Črnomlja, so zelo slabo dokumentirane posledice kužnih epidemij pred zadnjo v letih 1691-92. Kot vse kaže, temu ni kriva neugodna struktura virov, ampak so bolezenske ujme Črnomlju dejansko precej prizanašale. Iz celotnega 16. stoletja ni o kakšni kugi na črnomaljskih tleh prav nobenega znanega zapisa, skopi pa so tudi podatki za 17. stoletje, čeprav je ta čas na splošno dobro pokrit z viri. O epidemiji 1623-27 imamo zgolj posredno poročilo, in sicer v obliki mnenja, ki so ga Črnomaljci, tako kot druga sosednja mesta, leta 1632 napisali glede prošnje Novomeščanov za podelitev pravice pobiranja mostnine in odpis dela davčnih zaostankov. V Črnomlju so svoj odgovor cesarskemu dvoru skoraj dobesedno prepisali od Metličanov, ki so zatrjevali, da je kuga pri njih razsajala dlje kot v Novem mestu ter pobrala veliko mladih in starih ljudi, zato naj bi bila Metlika tudi dlje časa zaprta. Redki preživeli so prišli zaradi slabih letin v hudo stisko, tako da naj bi se iz obeh mest - Novega mesta in Metlike - veliko ljudi odselilo drugam.⁷ Črnomaljci so dva tedna pozneje prav tako poudarili, da so bili dlje kot Novomeščani pod kužno zaporo, in k temu še dodali, da je enako kot v Novem mestu tudi v Črnomlju ostala prazna (ödt stehen) skoraj polovica mesta (!).⁸ Zanimivo je dejstvo, da je naslednji kužni val 1645-50 dodobra opustošil sosednjo Metliko in njeno okolico, medtem ko ni o kugi v Črnomlju prav nobenega sledu.⁹ Le cerkvico sv. Sebastjana v mestni lozi naj bi po kronistovih besedah leta 1646, »ob času hude kolere (!)«, prezidali oziroma zgradili na novo.¹⁰

V letih pred izbruhom črnomaljske kuge jeseni 1691 so se podobne epidemije pojavljale na Slovenskem le še sporadično. Doba »velikih kužnih epidemij« se je namreč končala že pred skoraj pol stoletja. Medtem ko je Štajerska še dobro pomnila črno smrt v letih 1679-1683, ni Dolenjska z Belo krajino doživela večje epidemije že od zadnje velike kuge 1645-1650. V drugi polovici 17. stoletja so epidemije nasprotno tem huje divjale na sosednjem Ogrskem in Hrvaškem, zaradi česar so sledile večkratne zapore kranjskih in štajerskih deželnih meja, s tem pa zlasti za obmejne pokrajine tudi občutne gospodarske posledice. Huda kužna epidemija na Ogrskem in Hrvaškem je leta 1690 ogrozila vzhodne predele mejnih avstrijskih dežel, morila na Dunaju in v štajerski Radgoni ter se končno naslednjega leta 1691 pojavila na skrajnem jugovzhodu Kranjske, na črnomaljskih tleh.¹¹ Kranjska je znala širjenje okuženosti tudi tokrat uspešno zajeziti, saj je imela za seboj koristne izkušnje iz nedavne štajerske kuge. Tako so črnomaljsko območje nemudoma izolirali od ostale dežele ter na prehodih proti Hrvaški in ponekod v notranjosti postavili stalne kužne straže. Promet potnikov in

⁶ Prim. tabelo števila hiš v slovenskih mestih sredi 18. stoletja v: B. GOLEC, *Družba*, str. 625.

⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko (Vic. A.), šk. 255, fasc. 133, lit. R1-2, 1. 8. 1632.

⁸ Prav tam, 15. 8. 1632.

⁹ B. GOLEC, *Kužne epidemije*, str. 42-43.

¹⁰ Leopold PODLOGAR, *Kronika mesta Črnomlja in njega župe*, Ljubljana 1906, str. 64.

¹¹ V. TRAVNER, *Kuga*, str. 128.

blaga s celotno Kranjsko sta ustavili tudi Goriška in Beneška republika,¹² čeprav sta imeli do Črnomlja in Hrvaške razmeroma daleč, za sanitarni kordon pa Kranjsko.

Do pojava kuge v Črnomlju in okolici je nesporno prišlo tako, da so epidemijo zanesli iz okoliških hrvaških krajev, kjer je v tem času izpričana v Karlovcu. O sami naravi bolezni so od tam sicer prihajala protislovna poročila: enkrat naj bi bila epidemija prava kuga, spet drugič samo legar.¹³ Za kakšno obliko bolezni je šlo v Črnomlju in okolici, prav tako ni jasno izpričano, saj poznamo predvsem simptome, in ne tudi strokovne diagnoze. Ohranjeni seznam ozdravelih deli bolnike na dve kategoriji: na tiste s karbunklji (carbuneli) in one z nevarnejšimi buboni (bubones), pri nekaterih pa je šlo očitno za oba pojava.¹⁴

Črnomaljska kužna epidemija je v slovenskem prostoru prva in zadnja, o kateri poznamo razne podrobnosti, sanacijske ukrepe, odmeve v okolici, in tudi natančno specifikacijo obolelih in umrlih, zato kaže o njenem poteku spregovoriti nekoliko obširneje. Poleg numeričnih podatkov o obolelih in umrlih ter vprašanja demografskih posledic za mesto se postavlja še drugo, prav tako pomembno vprašanje: gospodarske in socialne posledice epidemije. Razsežnosti tovrstne škode kot vzporednega pojava epidemij so na splošno manj oprijemljive, saj so praktično nemerljive z zanesljivimi kazalci, zato pri njihovem ugotavljanju le s težavo presegamo deskriptivno raven in besednjak sodobnih poročil. Tudi v črnomaljskem primeru ostajamo tako zgolj na narativni ravni, ker za to mesto žal v celoti pogrešamo kakršne koli referenčne vire.

Sámo **dogajanje v mestu in okolici** v času izbruha bolezni in njenega vrhunca je slabše dokumentirano. Poročila se namnožijo šele ob zatonu kuge in zlasti naslednje tedne v zvezi s sanacijskimi ukrepi. Tako ne vemo niti, kdaj natanko je bolezen izbruhnila in kdaj doživela svoj vrhunec. Vsekakor se je pojavila najpozneje decembra 1691, če ne že kakšen mesec prej. Novembra je denimo že popustila v hrvaškem Plaškem, kjer je zadnji bolnik umrl 12. decembra. Novomeški zdravnik dr. Janez Krstnik Novak, ki je tam opravil svojo nalogo, je o zadevi malo zatem poročal kranjskim deželnim stanovom. Pri tem je zatrjeval, da v Gradacu, na Metliškem in v deželskem sodišču Pobrežje ni razsajala kuga (alda khein Pest gewesen), čeprav so med njegovimi maloštevilnimi bolniki nekateri res umrli, tako denimo žena in sin barona Gusiča, kaplan ter kot prvo neko turško dekle. V času poročanja je skrbel le še za tri paciente, medtem ko naj bi bili vsi ljudje v gradu Gradac in zunaj njega ter v Pobrežju povsem zdravi, zato je prosil, da ga odpustijo brez prestajanja karantene.¹⁵

Stanovski poverjeniki njegovi prošnji kajpak niso ustregli, saj sta v tem času doživela »pravo kugo« Črnomelj in njegova okolica. Za kužnega komisarja so deželne oblasti imenovali barona Janeza Sigmunda Geymana, komendnika metliško-črnomaljske križniške komende, ki se je zadrževal v Metliki in od tam občasno hodil v okuženi Črnomelj na ogled. Črnomaljsko mesto so tako kot okužene vasi stražile v ta namen poslani vojaške

¹² ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko (Stan. A. I), šk. 548, fasc. 311, str. 305-306, 21. 1. 1692.

¹³ Prav tam, str. 361, 31. 1. 1692.

¹⁴ Prav tam, str. 593-595, ad 25. 2. 1692. - Na kombiniranem sumarno-imenskem seznamu je 27 oseb s karbunklji in 80 z buboni, kar skupaj znaša 107 ozdravljenih oseb, vendar je na koncu seznama naveden seštevek samo 87 oseb. Tako je torej 20 ljudi očitno imelo obe vrsti simptomov.

¹⁵ ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 549, fasc. 311, str. 1721-1722, s. d. (po 12. 12. 1691).

straže, na kužnem območju pa sta delovala zdravnik in ranocelnik-kirurg, ki sta stanovala pri komisarju v metliški komendi.¹⁶ Strogi varnostni ukrepi zoper širjenje bolezni so se pri tem kmalu pokazali kot neživljenjski, čeprav za varnost dežele vsekakor potrebni. Kužni komisar Geyman in zdravnik Andrej Koppeniager sta imela namreč nenehne težave s Črnomaljci, ker le-ti niso hoteli upoštevati prepovedi prehajanja v mesto in iz njega. Ko sta pozimi zamrznili rečici Lahinja in Dobljica, ki s treh strani obdajata mesto, in je bilo iz njega moč zlahka uhajati čez vodo, so morale straže ponoči patroljirati vzdolž vode. Po besedah kužnega komisarja Geymana pa so bili stražarji »slabi ljudje«, ki so držali z »uporniškiimi Črnomaljci«, zaradi česar je komisar celo pretepel njihovega korporala.¹⁷ Na Geymanov ukaz sta doktor Koppeniager in ranocelnik Janez Jakob Ubec pozaprila hujskače »zagrešenih zločinov opozicije«, ko pa sta jih nekaj izpustila iz zapora, so se ponoči skrivaj izmuznili mimo straž in obiskali svoje vinograde v okuženih vaseh. Nazaj grede v mesto so s streljanjem pregnali tudi stražo, ki jih je med potjo zalotila in hotela ustaviti.¹⁸

Vse to se je dogajalo zadnje dni leta 1691 ali prve dni naslednjega leta, ko kuga ni imela več prave moči in so Črnomaljci že laže zadihali. Med silvestrovim in sv. Tremi kralji je v predmestju oziroma v mestnem lazaretu umrlo le še pet ljudi in v vasi Tušev Dol eden.¹⁹ Zadnja črnomaljska žrtev kuge, neka stara ženska, je preminila 11. januarja 1692, nakar ni nihče umrl ali na novo zbolel. Tako naj bi bilo deset dni pozneje v vseh okuženih krajih le še 9 bolnih oseb, od tega štiri v črnomaljskem predmestju. Komisarja Geymana je zdaj čakala naloga, kako obleči približno sto ozdravelih bolnikov, katerih stara oblačila in predmete so iz varnostnih razlogov skupaj z imetjem umrlih sežigali. Deželni stanovi so komisarju obljubili pomoč v obliki sredstev za nakup blaga za izdelavo novih oblačil. Pri tem je upravitelj gospostva Poljane ob Kolpi skušal spretno izkoristiti tisko, saj je komendniku ponujal sukno in platno po občutno previsoki ceni.²⁰ Deželni stanovi so Geymanu za obleke revnih ljudi namenili 300 goldinarjev nemške veljave, ga pozvali, naj kupi blago po čim ugodnejši ceni, premožnejše meščane in podložnike pa napotili, naj si obleko priskrbijo na lastne stroške.²¹ Ko se je kužni komisar 1. februarja vnovič mudil v Črnomlju, je kljub mrazu ukazal visoko nasuti grobove, da ne bo iz njih čutiti smradu in da se izognejo nadaljnjemu kužnemu zlu. Vsi bolni so medtem spet ozdraveli, zato je deželnim stanovom poročal, da potrebuje novo obleko 91 ozdravelih oseb, ki nimajo prav nobenih sredstev in jih poimensko navaja zdravnikov seznam. Toda ker so bili prehodi v druge dele dežele zaprti, je ob naraščajoči draginji prišlo do pomanjkanja tega in onega artikla. Po predračunu, ki je za celotno obleko ene osebe predvideval 6 goldinarjev in 15 krajcarjev, bi mogli s 300 goldinarji oskrbeti samo 48 ljudi, zmanjkalo pa je sredstev za obleko preostalih 43 revnih oseb. Mednje komisar ni vštél tistih, ki so si mogli obleko kupiti sami, a je upošteval družinske člane obolelih, čeprav so ostali zdravi. Deželne stanove je končno prosil, naj ukažejo takojšnji začetek karantene,

¹⁶ ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 548, fasc. 311, str. 317, 21. 1. 1692.

¹⁷ Prav tam, str. 47-49, 6. 1. 1692.

¹⁸ Prav tam, str. 235, 3. 1. 1692.

¹⁹ Prav tam, str. 239-240, 6. 1. 1692.

²⁰ Prav tam, str. 315-316, 21. 1. 1692.

²¹ Prav tam, str. 330, 23. 1. 1692.

da se po njenem koncu čimprej odprejo prehodi, saj zaradi njihovega zaprtja trpi škodo vsa dežela.²²

Po treh dneh so deželne oblasti 7. februarja sporočile, da nimajo pomislekov glede začetka karantene, ki naj traja 40 dni, nakar bodo glede na razmere odločile, ali se prehodi odprejo ali pa se določi še ena, krajša karantena. Medtem naj kužni komisar kupi sukno in platno za obleko vseh 91 ljudi ter predloži specifikacijo, na podlagi katere bo dobil povrnjena sredstva iz urada deželnega glavnega prejemnika.²³ Kužni komisar je imel tiste dni polne roke dela. Dva do trikrat na teden je jahal v Črnomelj, poskrbel za izdelavo obleke, ukazal izprazniti vse okužene hiše in jih nekajkrat dnevno pokaditi ter visoko zasuti kužne grobove.²⁴ Mesec dni pozneje, 3. marca 1692, je kranjski deželni vicedom v Ljubljani že mogel poročati notranjeavstrijski vladi v Gradec, da so oboleli prestali prvo od treh predpisanih karanten. Druga nastopi 10. marca in za njo še tretja, ki bo najkrajša. Po koncu prve karantene so stara oblačila vpricho kužnega komisarja zažgali in bolnike z denarno pomočjo deželnih stanov na novo oblekli. Skupno grobišče so medtem zasuli višje od okolice, in ga zavarovali z visokimi deskami, da z njim ne bi prišli v stik ljudje in živali. Zaradi bližajoče se pomladi, ko se zemlja začne odpirati, ga je bilo potrebno še na debelo posuti z apnom.²⁵ Konec marca so v ta namen začeli postavljati posebno apnenico, v kateri so žgali prepotrebno apno, ki je moralo biti še sveže žgano posuto po grobovih.²⁶

Toda šlo je za dve vrsti grobov in dve lokaciji pokopavanja, od katerih je tista na pokopališču pri župnijski cerkvi sredi mesta povzročala preglavice tudi pozneje. Komendnik metliško-črnomaljske križniške komende baron Geyman se je s Črnomaljci zapletel v spor zaradi pokopavanja še leto dni po odložitvi naloge kužnega komisarja. Meščanom je namreč odrekel pokope pri župnijski cerkvi sv. Petra in Pavla sredi mesta, ker so v času kuge tam pokopavali umrle. V nedatirani pritožbi deželnemu komendniku v Ljubljani so Črnomaljci komendnikovim trditvam oporekali. Kugo so imenovali zgolj »domnevna kužna bolezen« (in der vermeindten contagion khrankheit) in navedli, da so na pokopališču pokopali samo 12 otrok, vse ostale umrle pa na ločenem kraju zunaj mesta, čeprav naj bi v Karlovcu in drugod pokopavali kar na pokopališčih. Bili so prepričani, da jim hoče komendnik samo nagajati, češ da jim je že prej povzročal škodo in jim s pravdanjem nakopal visoke stroške. Na to je komendnik Geyman poročal deželnemu komendniku, da je v Črnomlju morila prava kuga (würkliche pest) in da so pri župnijski cerkvi v resnici pokopali nad 30 ljudi. Za pokopavanje je zato meščanom v času epidemije določil podružnico sv. Marije v Vojni vasi, čemur pa so se uprli in samovoljno še naprej pokopavali v mestu. Vse tri deželne oblasti, t.j. deželni glavar, vicedom in stanovski poverjeniški urad, so na komendnikov odgovor dva dni pozneje odgovorile z ukazom črnomaljskemu mestnemu sodniku in svetu, naj za pokope vendar uporabljajo pokopališče v Vojni vasi, prav na meji mestnega pomirja. S kopanjem novih grobov pri župnijski cerkvi bi namreč lahko naleteli na trupla umrlih za kugo, kar bi

²² Prav tam, str. 381-384, 4. 2. 1692; str. 387-390, Specification etc.

²³ Prav tam, str. 407-410, 7. 2. 1692.

²⁴ Prav tam, str. 523-527, 11. 2. 1692.

²⁵ ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 687, fasc. 393, 3. 3. 1692.

²⁶ Prav tam, šk. 548, fasc. 311, 24. 3. 1692.

ogrozilo varnost vse dežele.²⁷ Črnomaljci so se morali ukazu nedvomno ukloniti, v veljavi pa je ostal le določen čas, dokler se je bilo pač bati vnovičnega izbruha epidemije. Pozneje jim je namreč za pokopavanje vse do leta 1802 spet služilo pokopališče pri župnijski cerkvi sredi mesta.²⁸

Nič manj strogi niso bili preventivni ukrepi, zadevajoči žive ljudi. Ko niti s Hrvaškega ni bilo več slišati o kugi, je komendnik Geyman 10. marca 1692 prosil deželne stanove, naj odpokličejo zdravnika Koppeniagerja, padarja in 13 kužnih stražnikov.²⁹ Stanovski poverjeniki so mu že čez dva dni, neposredno po prejetju dopisa, ukazali, naj za stražnike poišče primerno bivališče pri Semiču, kjer morajo preživeti še dodatno 14-dnevno karanteno. Kužnemu komisarju so za prestajanje karantene določili njegovo siceršnje domovanje - komendo v Metliki, kjer sta mu naslednja dva tedna delala družbo tudi zdravnik in padar. Hkrati so mu sporočili, da so zaradi ugasnitve kuge v Karlovcu umaknili mejne straže proti Hrvaški in ponovno odprli prehode.³⁰

V samem Črnomlju je medtem še vedno veljala karantena, kar v spremenjenih razmerah kajpak ni bilo prav nič prijetno. Komendnik je zato 16. marca 1692 v imenu Črnomaljcev prosil deželne stanove, naj se jim dovoli opravljanje spomladanskih del na poljih in v vinogradih. Stanovi so v to privolili, vendar s pridržkom, da sicer smejo tudi trgovati s sosedi na domačih črnomaljskih tleh, ni pa jim dovoljeno zapuščati območja. Na vnovično Geymanovo prošnjo, naj se jim omogoči nemoteno gibanje, saj večinoma živijo od lončarstva in tovarništva, hrane pa jim bo zmanjkalo prej kot v 14 dneh, so stanovi 27. marca odgovorili, da se prehodi proti Črnomlju in Karlovcu lahko odprejo čez osem dni.³¹ 9. aprila se je to končno tudi zgodilo. Hkrati je komendnik pri stanovskih poverjenikih izprosil, da smejo metliško karanteno zapustiti dr. Koppeniager, padar in novomeški zdravnik dr. Novak.³²

Ostaja nam še poglavitno vprašanje naše obravnave, **demografske posledice črnomaljske kuge**. Ko se ne bi ohranil seznam umrlih in bi bili odvisni zgolj od zgornjih dveh navedb o 12 oziroma nad 30 pokopanih Črnomaljcih, bi mogli slejkoprej skleniti, da vseh žrtev kuge v tem belokranjskem mestu ni moglo biti dosti več kot 30. Dejansko pa je bilo njihovo število kar nekajkrat višje. Po seznamu žrtev kuge (in der Laidigen Contagion abgestorbenen), ki ga je 25. februarja 1692 deželnim stanovom poslal kužni komisar Geyman, je na črnomaljskih tleh - v mestu, predmestju in sedmih vaseh, večinoma zahodno od Črnomlja - pomrlo kar 252 ljudi, od tega dobra polovica - 139 ali 55,2 % - v črnomaljskem mestu in predmestju.³³

Seznam umrlih oseb na črnomaljskih tleh povzema naslednja preglednica, v kateri smo mrtve razdelili na moške, ženske in otroke. Pri tem med skupnimi žrtvami izstopa zlasti visok delež odraslih Črnomaljcev. Ta ni toliko opazen pri umrlih moških, ki jih je bilo v mestu in

²⁷ ARS, AS 2, Stan. A. I, š.k. 550, fasc. 311a, str. 691-704, 17. 5. 1693, 19. 5. 1693, s. d.

²⁸ O pokopališču prim. L. PODLOGAR, *Kronika*, str. 68.

²⁹ ARS, AS 2, Stan. A. I, š.k. 548, fasc. 311, str. 647-648, 675-678, 10. 3. 1692.

³⁰ Prav tam, str. 679, 12. 3. 1692.

³¹ Prav tam, str. 683-686; 20. 3. 1692; str. 691-692, 24. 3. 1692; str. 739-740, 27. 3. 1692.

³² Prav tam, str. 769-770, 31. 3. 1692, 7. 4. 1692, 9. 4. 1692.

³³ Prav tam, str. 585-588, 25. 2. 1692; str. 589-592, ad 25. 2. 1692, Verzeichnuß der in der Laidigen Contagion abgestorbenen.

predmestju 23,7 %, v sedmih vaseh pa 20,4 % vseh tamkajšnjih umrlih. Veliko večje razlike se kažejo pri ženskah in otrocih. Če je med vaščankami delež žensk znašal dobro petino (22,1 %), je bil med Črnomalkami višji od ene tretjine (33,8 %). Razlika v umiranju odrasle in otroške populacije se pokaže zlasti pri naslednjem razmerju: po vaseh so otroci predstavljali kar 57,5 % vseh žrtev, v mestu in predmestju nasprotno le 42,4 %. Zanimiva je ugotovitev, da so med mestom in predmestjem razlike v odstotkih nebistvene. V ožjem mestu so denimo odrasli predstavljali 55,3 % vseh umrlih, v predmestju zunaj obzidja pa 58,7 %. Številka žal ne moremo soočiti z numeričnimi podatki o celotni populaciji prizadetih krajev, ker le-teh ne poznamo.

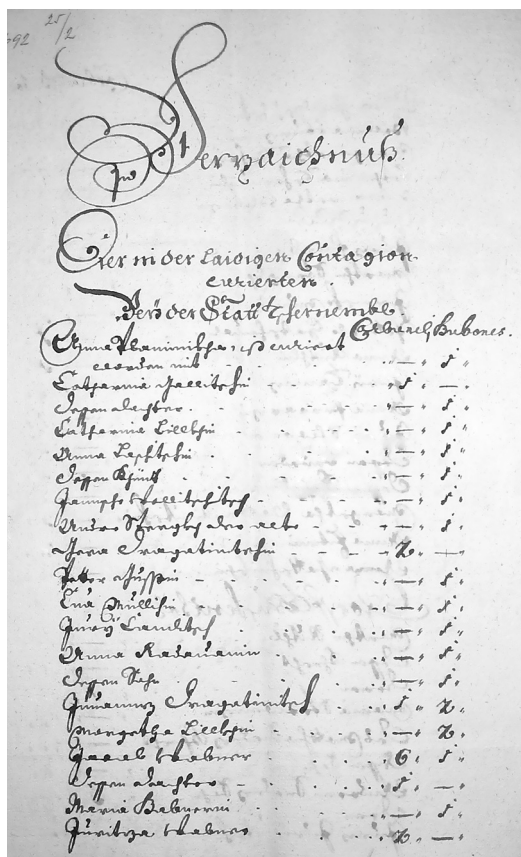
Tablica 1: Število vseh umrlih na črnomaljskih tleh

Kraj	Skupaj umrlih	Umrlih moških	Umrlih žensk	Umrlih otrok	Družine z umrlimi člani	Povsem izumrle hiše
Mesto Črnomelj	47	10	16	21	21	0
Predmestje Črnomlja	92	23	31	38	36	3
Skupaj Črnomelj	139 (100 %)	33 (23,7 %)	47 (33,8 %)	59 (42,4 %)	57	3
Tušev Dol	37	6	7	24	11	2
Talčji Vrh	32	9	7	16	9	0
Otovec	24	5	7	12	7	1
Naklo pri Sv. Jakobu	5	1	1	3	1	0
Sela	6	1	1	4	1	0
Svibnik	4	0	1	3	1	0
Butoraj	5	1	1	3	1	0
Skupaj 7 vasi	113 (100 %)	23 (20,4 %)	25 (22,1 %)	65 (57,5 %)	31	3
Skupaj	252 (100 %)	56 (22,2 %)	72 (28,6 %)	124 (49,2 %)	88	6

Naslednja ugotovitev, pomembna tudi za presojanje demografskih posledic drugod, zadeva število povsem izumrlih hiš. V seznamu je izrecno označenih šest takih hiš (das haus ganz ausgestorben oziroma völlig abgestorben), od tega tri v predmestju in tri v dveh okoliških vaseh, kar dokaj ustreza proporcionalni delitvi umrlih med Črnomljem in podeželjem. Glede na število vseh hiš, iz katerih so odnesli kužne mrliče (57), je torej presenetljivo malo hiš izgubilo vse prebivalce. Delež izumrlih hiš med vsemi hišami z mrličmi znaša v Črnomlju namreč komaj 5,2 %, delež umrlih v teh hišah (10) pa le malo več (7,2 %). Tri izumrle predmestne hiše poleg tega tudi niso štele veliko prebivalcev, in sicer največ štiri. Izumrla družina Rupe je izgubila zakonski par in mater enega od zakoncev, v družini Babner so umrli mož, žena in otrok, štiričlanska družina Jakša pa je dala zakonski par z dvema otrokoma. Delež izumrlih hiš med vsemi hišami, ki so imele mrtve, je tudi pomenljivo nizek na podeželju: takih domov je bilo 9,7 %, pri čemer predstavlja 15 njihovih prebivalcev 13,3 % vseh podeželskih žrtev.

Kuga torej še zdaleč ni bila selektivna morilka, ki bi z matematično natančnostjo pomorila določene družine in druge pustila nedotaknjene. Nasprotno, okužila je veliko več domov, kot jih je zaradi epidemije na koncu ostalo praznih. Iz naslednje tabele je razvidno, da je v skoraj dveh tretjinah hiš (64,9 %), v katerih so popisali mrliče, umrla samo ena ali dve osebi. Dobra tretjina hiš (36,8 %) je dala sploh samo enega umrlega in le dobra desetina (10,5 %) pet ali več kužnih mrličev, ne da bi katera od teh povsem izumrla. V eni od hiš s šestimi umrlimi so sicer preminili starši in štirje otroci, v drugi zakonski par s tremi otroki in hlapcem, medtem ko je šlo pri hiši z najvišjim številom mrličev (10) za razširjeno družino Jurija Črnugla, ki je v register umrlih vpisala gospodarja, njegove tri sinove, dve ženski in štiri otroke.

Razsežnosti črnomaljske kuge nazorno prikazujeta še dva seznama. Prvi, nastal 4. februarja 1692, popisuje ozdravele po spolu, drugi, dokončni, sestavljen 25. februarja, pa glede na bolezenske simptome - karbunklje oziroma bubone.³⁴ Kot vse kaže, niti eden ni popoln, saj se v drugem pojavlja le manjši del imen iz prvega in obrnjeno. Taka ugotovitev je narekovala natančno analizo osebnih imen in priimkov, toda pri tem naletimo še na eno težavo: pri vsaki družini je s polnim imenom praviloma navedena le ena oseba; drugi družinski člani so v prvem seznamu označeni zgolj kot otroci, ženske, sinovi, hlapci itd., v mlajšem popisu pa je zapisano sploh samo njihovo skupno število.

Slikovna priloga 1: Seznam ozdravelih Črnomaljšev, ad 25. 2. 1692

Tablica 2: Število črnomaljskih družin glede na umrle osebe - družinske člane

	1 oseba	2 osebi	3 osebe	4 osebe	5 oseb	6 oseb	10 oseb
Mesto Črnomelj	8	8	1	1	2	1	
Predmestje Črnomlja	13	8	6	6	1	1	1
Skupaj Črnomelj	21 (36,8%)	16 (28,1%)	7 (12,3%)	7 (12,3%)	3 (5,3%)	2 (3,5%)	1 (1,8%)

³⁴ Prav tam, str. 387-390, ad 4. 2. 1692; str. 593-596, ad 25. 2. 1692.

Tablica 3: Število ozdravelih po seznamu z dne 4. 2. 1692.

Kraj	Skupaj ozdravelih	Ozdravelih moških	Ozdravelih žensk	Ozdravelih otrok	Število hiš z ozdravelimi
Mesto Črnomelj	3	0	3	0	2
Predmestje Črnomlja	43	15	18	10	21
Skupaj Črnomelj	46	15	21	10	23
Pri Sv. Nikolaju	2	2	0	0	2
Tušev Dol	16	3	7	6	8
Talčji Vrh	15	3	7	5	8
Otovec	8	1	2	5	8
Sela	1	0	0	1	1
Svibnik	3	1	1	1	1
Butoraj	1	0	0	1	1
Skupaj	92	25	38	29	52

Končni seznam, ki ga je kužni komisar baron Geyman poslal deželnim oblastem 25. 2. 1692 in ki deli ozdravele glede na bolezenske simptome, poleg tega ne razlikuje med mestom in predmestjem, temveč ju združuje pod skupnim imenom »mesto Črnomelj« (Bey der Statt Tschernembl). V naslednji preglednici zato na levi strani predstavljamo številčne podatke mlajšega seznama, na desni pa združujemo število ozdravelih iz obeh seznamov. Pri tem je bilo treba odšteti tiste osebe oziroma družine, ki se pojavljajo v obeh popisih. Tako smo prišli do precej višjega števila umrlih Črnomaljcev (77), kot ga ponuja prvi od obeh popisov (46). A žal končnega seštevka ni moč razdeliti na mesto in predmestje, saj zadnji seznam med njima ne dela razlike.

Tablica 4: Število ozdravelih po dveh sočasnih seznamih

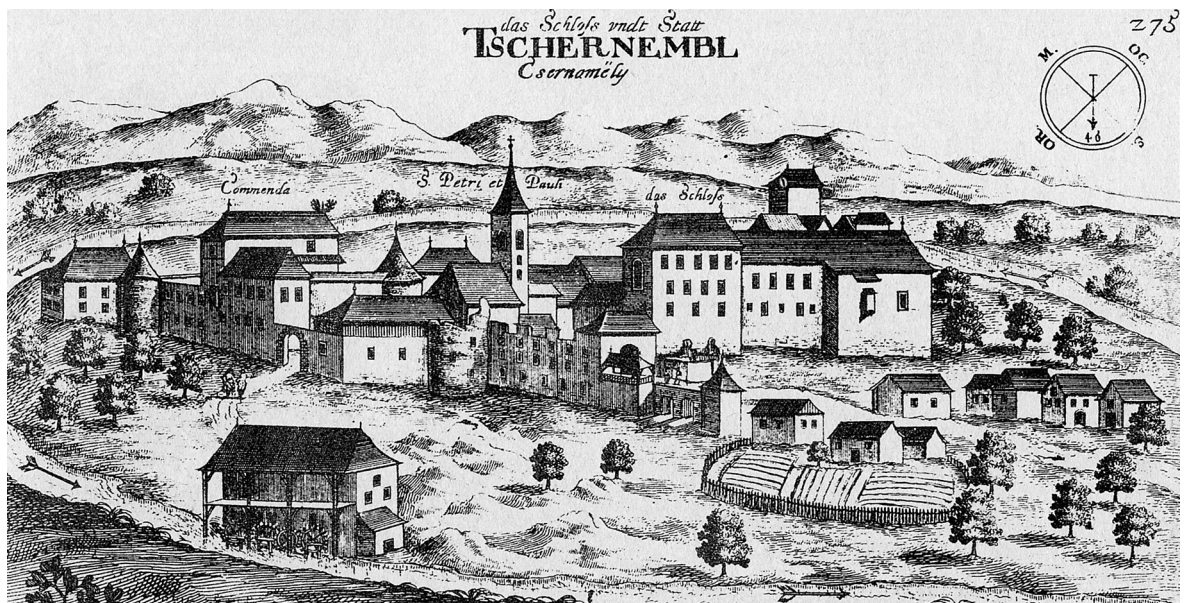
Kraj	Število ozdravelih po seznamu 25. 2. 1692		Seštevke ozdravelih z obeh seznamov	
	ozdraveli s karbunklji	ozdraveli z buboni	skupaj ozdravelih oseb	število družin z ozdravelimi člani
Mesto Črnomelj	0	0	3	2
Pri mestu Črnomelj	13	38	74	38
Skupaj Črnomelj	13	38	77	40
Tušev Dol	6	18	33	12
Talčji Vrh	6	15	19	11
Otovec	2	4	9	10
Sela	0	1	2	2
Svibnik	0	2	2	1
Butoraj	0	2	4	2
Skupaj 6 vasi	14	42	69	38
Skupaj	27	80	146	78

V podanih številkah so zajete vse razsežnosti epidemije. 146 ozdravelih v mestu, predmestju in sedmih vaseh predstavlja glede na 252 umrlih zgovorno nizek delež komaj dobre tretjine (36,7 %) od skupaj 398 obolelih. Povedano drugače: dva od treh okuženih sta

bila torej zapisana gotovi smrti. Neodgovorjeno ostaja vprašanje, s kakšnimi bolezenskimi znaki so ljudje umirali, medtem ko je vsaj za večji del ozdravelih znano, pri kom je zdravnik ugotovil bubone, tj. simptome bubonske kuge (13 oseb), in pri kom karbunklje (38 ljudi). Za črnomaljsko mesto in predmestje znaša število vseh umrlih in ozdravelih 216, od katerih predstavlja 77 preživelih bolnikov skoraj natanko enak delež okuženih (35,6 %) kot za celotno območje.

Končno velja še ugotoviti, koliko črnomaljskih družin je kuga prizadela oziroma, povedano drugače, koliko družin je imelo v času kuge bolnike ali umrle ter kolikšen delež celotnega prebivalstva je odpadel na okužene. Rezultati primerjave vseh treh seznamov so razumljivo nekoliko relativni, saj družin ni mogoče kompletirati zgolj na podlagi enakega priimka. Takih primerov, kjer iz priimka in lokacije (mesto, predmestje) sklepamo, da je šlo za isto družino, je skupaj 20. V največ toliko družinah je del družinskih članov umrl, del pa ozdravel. Tako lahko ugotovimo, da je kuga obiskala najmanj 77 družin oziroma hiš, a dejansko raje kakšno več, vendar zanesljivo ne več kot 97. V 57 družinah so namreč našli mrliče, v 40 družinah ozdravele osebe, pri tem pa je šlo v največ 20 primerih za isto družino.

Številke same po sebi ne povedo domala ničesar, če jih ne postavimo ob bok celotnemu številu črnomaljskih hiš in prebivalcev. Prav tu pa se srečamo z veliko težavo. Demografska podoba Črnomlja namreč vse do srede 18. stoletja ni dokumentirana. Ne le, da nosi prvi znani popis hišnih gospodarjev šele letnico 1744, ampak pred letom 1753 pogrešamo tudi župnijske matične knjige, o številu hiš pa imamo do srede 18. stoletja en sam približen podatek. V zadnjem primeru gre za pavšalno navedbo vicedomske komisije iz leta 1573, po kateri naj bi bilo v mestu okoli 100 hiš, neupoštevaje tiste, ki pripadajo plemičem in deželanom.³⁵ Med slednje gre gotovo šteti tudi domove plemiških podložnikov, odstotek

Slikovna priloga 3: Mesto Črnomelj po Valvasorju leta 1679 (*Topographia Ducatus Carniolae Modernae, bakrorez št. 275*)

³⁵ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 279, fasc. 142, lit. T II-4, Berichts copia.

katerih je bil v Črnomlju zelo velik. Leta 1752 je bilo namreč po terezijanskem katastru zunaj mestne jurisdikcije kar 24 od skupno 104 hiš ali skoraj ena četrtina (23,1 %). Od 104 hiš, kot jih skupaj z gradom specificira terezijanski kataster, jih je 74 stalo v samem mestu, obdanem z obzidjem, ter 30 v predmestju severno od mesta.³⁶ Če kot povprečje uporabimo količnik 5,5 oseb na hišo, potrjen za ta čas kot najverjetnejši,³⁷ dobimo za celotni Črnomelj skupno s predmestjem okoli 572 prebivalcev, od tega 407 v mestu in 165 v predmestju. Vendar pa posestno in demografsko stanje leta 1752 ni povsem primerljivo z onim konec 17. stoletja, ko je Črnomelj prizadela kužna epidemija. Črnomelj je namreč, tako kot vsa dolenska mesta, premogel v preteklosti več naseljenih hiš in več ljudi. Potrditev ponuja seznam hiš in njihovih gospodarjev iz leta 1744, ki ga je sestavilo mestno predstojništvo in ponazarja čas pred nedavnim požarom (1740). V njem je specificiranih 117 domov, pri tem pa je mestno predstojništvo poudarilo, da so mnoge hiše v predmestju za vedno izginile zlasti zaradi požarov med letoma 1660 in 1730.³⁸

Za čas tik pred kugo v letih 1691-1692 moramo tako v primerjavi s sredo 18. stoletja računati z več hišami in z gostejšo poseljenostjo, še posebej zunaj mestnega obzidja. Zgovorno je že dejstvo, da je bilo leta 1752 v predmestju samo 30 hiš, seznam za kugo umrlih pa tu popisuje mrliče iz 36 družin in ozdravele iz 38 hiš, kar po analizi imen navrže približno 46 (!) prizadetih domov. Če vzamemo, da je pred kugo število vseh naseljenih domov znašalo vsaj 117 - toliko naj bi jih bilo namreč pred letom 1740 -, je Črnomelj leta 1691 premogel kakih 650 prebivalcev. Kaj nam v razmerju do tega števila povedo znane številke prizadetih med kužno epidemijo? 216 okuženih oseb bi tako predstavljalo približno tretjino celotnega prebivalstva, najmanj 77 okuženih hiš skoraj dve tretjini obstoječih domov, največ 97 prizadetih domov pa kar okoli 80 % vseh. 57 hiš z mrliči prav tako vodi k srhljivi ugotovitvi, da je smrt pogledala v vsako drugo črnomaljsko hišo. V samem mestu, kjer je kosila v 21 družinah, je zdesetkala nekako četrtino hiš, medtem ko v predmestju praktično ni bilo hiše brez mrliča. In končno, 139 umrlih pomeni ob približno 650 Črnomaljcih dobro petino mestnega prebivalstva.

Sodobne specifikacije torej nedvoumno pričajo, da kuga v Črnomlju še zdaleč ni bila nedolžna. V tej luči je treba presojati tudi pol stoletja mlajši lapidarni opis epidemije izpod peresa mestnega predstojništva. Črnomaljski mestni očetje, ki so leta 1744 v poročilu vicedomu pojasnjevali razloge opustelosti in revščine svojega mesta, so med drugim zapisali, da se vicedom gotovo spominja, kako je mesto zaradi kuge leta 1691 »povsem izumrlo« (ganz abgestorben) in »opustelo« (verwiestet).³⁹ Takšna navedba samo potrjuje, da »popolne opustelosti« tudi v drugih primerih nikakor ne smemo razumeti dobesedno, ampak prej metaforično.

³⁶ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, RDA, N 243, No. 6, 10. 8. 1752.

³⁷ Povprečje temelji na izračunih za več slovenskih mest sredi 18. stoletja (prim. B. GOLEC, Družba, str. 641-642).

³⁸ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 279, fasc. 142, lit. T II-4, s.d. (Berichts copia); lit. T II-5, 22. 5. 1744, s.d. (1744, Specification). - V predmestju je obstajalo 21 naseljenih hiš, od požara leta 1740 je znotraj obzidja ostalo 15 pustot, 7 stavbišč je bilo pustih že okoli petdeset let, v predmestju pa so našli 16 pogorišč in pustot.

³⁹ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 279, fasc. 142, lit. T II-5, 22. 5. 1744.

Število in s tem delež umrlih v celotnem mestnem prebivalstvu Črnomlja lahko za isti čas, zadnje petino 17. stoletja, primerjamo z danes italijanskim mestom Gorico (Gorizia). Sodobno poročilo o kugi leta 1682 govori o 487 mrljih, kar je glede na 3.500 do 4.000 mestnih prebivalcev predstavljalo le kakšno osmino celotnega življa.⁴⁰ Zato pa je petinski delež umrlih Črnomaljšev laže primerjati z epidemijama v sosednjem Novem mestu leta 1625 in 1715, za kateri imamo sicer zgolj sumarne, a vendar dovolj zanesljive podatke. Epidemija leta 1625 sodi v veliki kužni val, ki je po slovenskih deželah pustošil v letih 1623 do 1627. Poročilo novomeškega mestnega predstojništva pravi, da je »laidige Infection« morila v njihovem mestu od meseca maja do 4. novembra 1625, pobrala pa 322 oseb, med njimi 15 hišnih gospodarjev. Tudi Valvasor zapiše šestdeset let pozneje primerljivo, četudi nekoliko višje število: kuga leta 1625 naj bi v tem mestu umorila 400 oseb.⁴¹ 322 oziroma 400 umrlih leta 1625 moremo postaviti ob bok še zanesljivejši številko 331 umrlih v mestu v celem letu 1715, ko se je Novomeščanov lotevala vročinska bolezen. Sumarna navedba števila umrlih je zabeležena v najstarejši ohranjeni mrliški matični knjigi mestne župnije, ki so jo to leto začeli voditi prav zaradi visoke umrljivosti.⁴² Če obe števili umrlih primerjamo z znanim številom 1.485 prebivalcev Novega mesta leta 1754,⁴³ je obakrat pomrla dobra petina ljudi. Vendar je treba zlasti za leto 1625 računati s šibkejšo naseljenostjo mesta kot posledico že več kot polstoletne strukturne krize, preteklih požarov in epidemij.⁴⁴ Tako je 322 oziroma 400 umrlih gotovo presegalo četrtnino Novomeščanov, nemara pa je bilo celo bliže eni tretjini.

Če razmeroma dobro poznamo sanitarne ukrepe, ki so jih v primeru črnomaljske kuge uvedle deželne oblasti, ne vemo na drugi strani praktično nič konkretnega o **vzrokih in načinu širjenja bolezni**. Sklepati je seveda predvsem na neugodne higienske pogoje, vendar je imela pri samem širjenju epidemije nemajhno vlogo še gostota naseljenosti, večja v predmestju kot v obzidanem mestu, manjša na podeželju kot v Črnomlju. O življenjskih razmerah in navadah v belokranjskem okolju, ki se od časa črnomaljske kuge niso mogle bistveno spremeniti, nazorno poroča novomeški zdravnik Franc Ksaverij Zalokar dobrih trideset let pozneje, v letih 1724-25, ko je Kranjsko, zlasti njen južni del, prizadela epidemična bolezen, imenovana »pleuriditis maligna«.⁴⁵ Po svoji vrnitvi iz Bele krajine je Zalokar 26. februarja 1725 kot poglavitni vzrok epidemije grajal predvsem slabe higienske razmere. Deset preteklih dni je v metliški, črnomaljski, semiški in viniški župniji obiskoval bolnike in podal natančen opis bolezenskih znakov, od kraja do kraja zelo različnih. Pravzaprav je šlo za sočasen izbruh več bolezni; poleg glavne »pleuriditis maligna«, sta odrasle morila še pljučnica in nalezljivi katar, otroke pa vnetje zadnjice. Zdravnik Zalokar je nadalje opisal, kako zlahka se bolezen »pleuriditis maligna« prenaša z dihanjem majhnih hišah, ki jih je srečal na svojem obhodu, še posebej ob naglem ohlajanju in segrevanju ozračja. Drugi razlog

⁴⁰ Zdravko JELINČIČ, Črna smrt v Gorici leta 1682 : iz dnevnika Ivana Marije Marušiča, v: *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 2 (1954), št. 2., str. 119. - Prim. Marko WALTRITSCH, Prvi goriški kronist Giovanni Maria Marusig in njegovi opisi nasilnih smrti v Gorici v 17. stoletju, v: *Množične smrti na Slovenskem*, Izola 1998, str. 196.

⁴¹ Johann Weichard VALVASOR, *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, Laybach 1689, IX. Buch, str. 488.

⁴² Kapiteljski arhiv Novo mesto (KANM), šk. 66, M/1 1704-1728.

⁴³ Po sumarni navedbi v poročni matični knjigi: KANM, šk. 66, P/4 1754-1771, s. p.

⁴⁴ O demografskem stanju Novega mesta v zgodnjem novem veku prim. B. GOLEC, *Družba*, str. 666-683.

⁴⁵ V. TRAVNER, *Kuga*, str. 132.

okužbe naj bi bila slaba navada tamkajšnjih ljudi, da se v svojih ozkih, močno zakurjenih sobah v mrličevi navzočnosti dobesedno pražijo ob razbeljeni žerjavici. Nemalokrat so poleg še jagnjeta in druga živina, po obilni mrtvaški pojedini, hrvaško imenovani »karmina«, kjer se pogrebci navzamejo okuženega zraka, pa se iz vroče izbe odpravijo ven na mraz. Zalokar je v imenu deželnih oblasti prepovedal tovrstne pojedine ob mrličih in prinašanje ognja v sobe, potem ko se je v neki izbi v mestu Črnomelj do smrti opekel nek otrok. Ukazal je tudi ločevanje mrtvih od živih, saj se je zgodilo, da je med spovedovanjem bolnika pod njegovo posteljo ležal mrtvec. Še največkrat so bolni ozdraveli, če so jim takoj po izbruhu boleznj puščali kri. V več vaseh so dnevno umrle po dve do tri osebe, a največ šest v isti župniji v enem dnevu. Natančen imenski seznam umrlih je poročevalec sestavil na podlagi mrliških matičnih knjig. Od novega leta do 17. februarja je v župniji Metlika umrlo 59 oseb, v župniji Črnomelj 52, v župniji Semič 19, v župniji Podzemelj 25, v župniji Vinica pa eden od petih obolelih že za božič prejšnje leto. Celotna Bela krajina je torej v osmih tednih zabeležila 156 smrtnih primerov ali v povprečju 20 umrlih na teden. Obe belokranjski mesti sta bili prizadeti različno, Črnomelj bolj kot za polovico večja Metlika, vendar še zdaleč ne tako hudo kot med kugo v letih 1691-1692. V metliškem predmestju je umrlo 8 oseb in v mestu 6, skupaj 14 oseb, medtem ko je manjše črnomeljsko mesto izgubilo 22 ljudi: 15 prebivalcev, od tega 5 otrok, obzidano mesto, predmestje pa 6 odraslih in enega otroka.⁴⁶

Kot že rečeno, na Slovenskem od črnomaljske kuge konec 17. stoletja ne srečamo več epidemij, ki bi jih sodobniki označevali kot kuga. O tej so poslej poročali le še iz soseščine, zlasti jugovzhodne, a tudi iz zahodne. Za Kranjsko je poleg posameznih kužnih primerov na Goriškem (leta 1732) predstavljala zadnjo neposredno nevarnost kuga v ogrskih in hrvaških pokrajinah med letoma 1738 in 1741. Povzročila je visoke izdatke za varnostne ukrepe in popolno ustavitev trgovine. Poslednji primer zapiranja meja proti Hrvaški in kužne zapore sploh pade v leto 1744, ko so oblasti epidemijo kmalu zatrle. Ogrsko, Hrvaško, Dalmacijo in turško Bosno je kuga obiskovala še skoraj do konca 18. stoletja. V sosednjih avstrijskih dednih deželah sta zaradi nje sicer še trpela promet in trgovina, spomin na divjanje črne smrti na domačih tleh pa je sčasoma čedalje bolj blede.⁴⁷

⁴⁶ ARS, Stan. A. I, šk. 688, fasc. 393, Sanitetno poročilo iz Bele krajine 1725.

⁴⁷ V. TRAVNER, *Kuga*, str. 132-133. - ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 688, fasc. 393.

Seznam virov in literature**Viri**

Arhiv Republike Slovenije (ARS):

- AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko (Vic. A.), šk. 255, 279.
- AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko (Stan. A. I), šk. 548, 549, 550, 687, 688.
- AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, RDA, N 243.

Kapiteljski arhiv Novo mesto:

- šk. 66.

Literatura

GOLEC, Boris: Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja (doktorska disertacija), Ljubljana 1999.

GOLEC, Boris: Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo, v: Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino 49 (2001), str. 23-64.

JELINČIČ, Zdravko: Črna smrt v Gorici leta 1682 : iz dnevnika Ivana Marije Marušiča, v: Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino 2 (1954), št. 2., str. 115-121.

KOBLAR, Anton: O človeški kugi na Kranjskem, v: Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko I (1891), str. 39-55.

PODLOGAR, Leopold: Kronika mesta Črnomlja in njega župe, Ljubljana 1906.

SMOLE, Majda: Kuga na Kranjskem v 16. stoletju, v: Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino 5 (1957), str. 97-98.

TRAVNER, Vlad.: Kuga na Slovenskem, Ljubljana 1934.

UMEK, Ema: Kuga na Štajerskem v letih 1679-1683, v: Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino 6 (1958), str. 80-84.

WALTRITSCH, Marko: Prvi goriški kronist Giovanni Maria Marusig in njegovi opisi nasilnih smrti v Gorici v 17. stoletju, v: Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov. 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola 22.-24. 10. 1998, Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije 1999, str. 189-200.

VALVASOR, Johann Weichard: Die Ehre deß Hertzogthums Crain, Laybach 1689, IX. Buch.

VALVASOR, Janez Vajkard: Topographia Ducatus Carniolae Moderna, Bogenšperk na Kranjskem 1679. Reprint Ljubljana : Cankarjeva založba, München : Dr. Dr. Rudolf Trofenik 1970.

Summary

Next to peninsula Istria, Slovenia and its Dolenjska region in particular (today's southeastern part of Slovenia), were most exposed to plague disease. The town of Črnomelj is situated in Dolenjska part of Bela krajina, almost on the region's outer rim. The last epidemic in the region in 1691/1692 hit only this town and its neighboring area and is one of the best documented epidemics in Slovenia, since the kept records even list all the people, who fell ill or died. The paper follows the chain of events, from the outbreak of disease until it was contained, trying to establish all their demographic consequences.

By no means Črnomelj Plague was a selective murderer, that would kill certain families with mathematic precision and leave others unharmed. However, the plague was spread among many more households, than it cleaned off their inhabitants. The plague killed 139, or one fifth of the entire town population in the town, which with neighboring area had a population of 650. On the other hand, 216 infected shows that every third townner fell ill and two out of three Črnomelj people died. The plague hit at least 77 percent of all households, or two-thirds of them all, in some cases hitting perhaps 97 households (80% of them all). Deaths in 57 households evidence that the Black Death visited every second household. In the end, only 3 households on the outskirts were entirely swept clean of life and additional 3 in the neighboring villages. The final statistics show numbers, entirely different from gloomy narrative reports that unjustifiably attribute describe plague as an apocalypse in urban settlements.

Sažetak

Epidemijama kuge bila je od slovenskih pokrajina, uz Istru, najizloženija Dolenjska, tj. jugoistočni dio sadašnje Slovenije, na čijem krajnjem rubu, u Beloj krajini, leži i grad Črnomelj, predmet ove rasprave. Posljednja epidemija koja je 1691./92. godine pogodila jedino to gradsko naselje i njegovu užu okolicu jedna je od najbolje dokumentiranih epidemija na slovenskom području jer su sačuvani čak poimenični popisi oboljelih i umrlih. Rasprava slijedi tijek događaja od izbijanja bolesti do saniranja posljedica, nastojeći pritom utvrditi pogotovo njezine demografske posljedice.

Črnomaljska kuga nipošto nije bila selektivni ubojica koji bi matematičkom preciznošću ubijao određene obitelji, a druge pošteđivao, nego je zarazila mnogo više kuća nego što ih je na kraju ispraznila. U gradu u kojem je ukupno s predgrađem živjelo oko 650 stanovnika zabilježeno je 139 smrtnih slučajeva ili otprilike petina cjelokupnoga gradskog stanovništva, no s druge strane, broj od 216 zaraženih osoba znači da se razbolio svaki treći Črnomaljac i da je dvoje od troje oboljelih zatekla smrt. Bolest je pogodila najmanje 77, odnosno gotovo dvije trećine postojećih kuća, a u krajnjem slučaju možda čak 97 ili oko 80 posto kuća. Smrtni slučajevi u 57 kuća svjedoče da je crna smrt zavrila u svaku drugu gradsku kuću. Na poslijetku, ipak su posve izumrle samo tri kuće u predgrađu i tri u obližnjim selima. Konačna statistička bilanca pruža posve drukčiju sliku od suvremenih narativnih izvješća koja kugama u gradskim sredinama često i posve neopravdano pripisuju čak apokaliptičke dimenzije.

Ekonomaska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Scientific Research Journal for Economic and Environmental History

Volumen 2 / Broj 2
Zagreb - Samobor 2006.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic and Environmental History

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Sekcija za gospodarsku povijest Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti Zagreb
(moderator: Hrvoje Petrić)

Međunarodni istraživački projekt »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu« Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
(voditelj: prof. dr. sc. Drago Roksandić)

Urednici / Editors-in-chief:

Mira Kolar-Dimitrijević, Hrvoje Petrić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin,
Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Nataša Štefanec, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (Zagreb, Hrvatska)
Daniel Barić (*Le Havre-Pariz, Francuska*), Slaven Bertoša (*Pula, Hrvatska*), Zrinka Blažević (Zagreb, Hrvatska),
Zrinka Tatjana Buklijaš (*Cambridge, UK*), Boris Golec (*Ljubljana, Slovenija*), Hrvoje Gračanin (Zagreb, Hrvatska),
Andrej Hozjan (*Maribor, Slovenija*), Halil İnalçik (*Ankara, Turska*), Egidio Ivetić (*Padova, Italija*),
Aleksandar Jakir (*Marburg, Njemačka*), Karl Kaser (*Graz, Austrija*), Isao Koshimura (*Tokio, Japan*),
Marino Manin (Zagreb, Hrvatska), Kristina Milković (Zagreb, Hrvatska), Ivan Mirnik (Zagreb, Hrvatska),
Géza Pálffy (*Budimpešta, Mađarska*), Daniel Patafta (*Rijeka, Hrvatska*), Gordan Ravančić (Zagreb, Hrvatska),
Marko Šarić (Zagreb, Hrvatska), Nataša Štefanec (Zagreb, Hrvatska), Mladen Tomorad (Zagreb, Hrvatska),
Jaroslav Vencalek (*Ostrava, Češka*), Milan Vrbanus (Zagreb, Hrvatska), Zlata Živaković Kerže (*Osijek, Hrvatska*)

Grafički urednik / Graphic design:

Alojz Zaborac

Prijelom / Layout:

Meridijani, Hrvoje Herceg

Lektura / Language editing:

Lidija Menges

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN:

1845-5867

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2006.

Adresa uredništva / Mailing address:

Hrvoje Petrić (urednik)
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3
HR-10000 Zagreb
e-mail: h.petric@inet.hr

Na naslovnici:

Područje Legrada i Đelekovca na karti iz 18. stoljeća